

MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Fatma Əliquliyeva,
ADPU-nun magistrantı

açar sözlər: sintaksis, mürəkkəb cümlə, morfolojiya, düşüncə, anlayış;

ключевые слова: синтаксис, составное предложение, мышление, морфология, концепция;

key words: syntax, compound sentence, thinking, morphology, concept.

Şagirdlər məktəbə gəldikləri ilk gündən cümlə ilə praktik şəkildə tanış olurlar. Professor Y.Ş. Kərimov qeyd edir ki, “Cümlə haqqında praktik bacarıq və vərdişlər uşağın dil açdığı dövrdən yaranmağa başlayır. Uşaq hər hansı bir əşyanı göstərüb, onu almağı tələb edərsə, artıq cümlə qurur.” (1)

İbtidai siniflərdə mətndən cümlə seçərək sözlərə ayırmaq, sözlərdən cümlələr düzəltmək prosesində şagirdlərin təsəvvürləri genişlənir.

I–II sinif şagirdləri mətni oxuyarkən tez-tez mürəkkəb cümlələrə qarşılaşırsalar da, mətnin məzmununu danışarkən onlardan istifadə etsələr də, bu haqda ilk anlayışı III sinifdə alırlar.

“Dil qaydaları” məzmun xəttində sintaksis bölməsi üzrə mənimsənilən, çətin reallaşdırılan standartlardan, təlim nəticələrindən biri də mürəkkəb cümlə haqqında biliklərdir. Müəllim

dərsdə şagirdlərə izah etməlidir ki, mürəkkəb cümlə sadəcə olaraq ayrı-ayrı cümlələrin birləşməsindən ibarət deyil. Sadə cümlələr yalnız məna, forma və intonasiyasına görə birləşib, mürəkkəb cümlə əmələ gətirir.

İbtidai siniflərdə mürəkkəb cümlənin tədrisi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir: hər şeydən əvvəl, o, III–IV sinif şagirdlərinin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirir; onların təfəkkürünü, dərk etmə qabiliyyətini formalaşdırır; müstəqilliyini artırır, sintaksisdən alınan nəzəri məlumatların təcrübədə tətbiqini intensivləşdirir, morfolojiya ilə sintaksis bölmələri arasındakı münasibətləri fərqləndirməyə imkan yaradır. Biz nitqimizi yalnız sadə cümlələrlə ifadə edə bilmərik. Elə fikirlər var ki, onları sadə cümlələrlə verdikdə əlavə sözlər tələb oluna bilər. Bu, mürəkkəb cümlənin ibtidai siniflərdə səmərəli tədrisinin zəruriliyini göstərir. Professor Y.Ş.Kərimov bu zəruriliyi belə əsaslandırır: “Mürəkkəb cümlə üzrə çalışmalar rəngarəng olmalıdır: məndən mürəkkəb cümlələrin seçilməsi, mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələrin ayrılması, qarışıq verilmiş sadə cümlələrdən mürəkkəb cümlənin düzəldilməsi, həmin sadə cümləyə uyğun cümlə tapıb, mürəkkəb cümlənin tərtib edilməsi, mürəkkəb cümlədəki fikrin sadə cümləyə çevrilməsi və müstəqil mürəkkəb cümlənin qurulması”(1).

Təcrübə göstərir ki, mürəkkəb cümlənin tədrisində çətinlik törədən başlıca məsələ onunla sadə cümlə arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin şagirdlərə başa salınmamasıdır. III–IV sinif şagirdlərinə çatdırılmalıdır ki, sadə və mürəkkəb cümlələr arasındakı oxşar cəhətlər onların *predikativlik, intonasiyalılıq, modallıq* əlamətləri ilə yanaşı, həm də zaman, şəxs kateqoriyalarına malik olmasıdır.

Fərqli cəhətlər isə sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin iki qrammatik əsasə malik olması, sadə cümlənin sonunda səs tonunun alçalması, mürəkkəb cümləni təşkil edən birinci komponentin sonunda isə yüksəlməsi, dinləyiciyə fikrin bitmədiyini, hələ davam etdiriləcəyini bildirməsidir. İkinci komponentin axırına doğru səs tonu alçalır, başqa sözlə – mürəkkəb cümlənin sonuncu komponentində intonasiyaya əməl olunur.

III sinif üçün “Dil qaydaları” məzmun xətti üzrə təlim məqsədlərində oxuyuruq: “4.1.5. Leksik və qrammatik mənalarına görə sözləri adlandırır və fərqləndirir”.

Təlim məqsədləri:

- Əsas nitq hissələrini (isim, sifət, say və s.) fərqləndirir və müvafiq terminlə adlandırır.
- Cümlənin baş üzvlərini (mübtəda, xəbər) fərqləndirir və müvafiq terminlə adlandırır.

4.1.6. Cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu sadə şəkildə izah edir.

Təlim məqsədləri:

- Cümlə üzvünün sualını müəyyən edir.
- Cümlə üzvü rolunda çıxış edən söz birləşmələrini müəyyən edir.

4.1.7. Məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir.

Təlim məqsədləri:

- Nəqli, sual və əmr cümlələrini fərqləndirir.
- Cümləni növündən asılı olaraq, düzgün intonasiya ilə tələffüz edir.
- Cümləni növündən asılı olaraq, müvafiq durğu işarəsi ilə tamamlayır” (4, səh. 13).

Göründüyü kimi, burada şagirdin cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu izah etməsi təlim məqsədi kimi tələb olunur.

IV sinifdə isə intonasiyaya *və* bitişdiricisi, *amma, ancaq, lakin* qarşılıq bildirən, ziddiyyət əlaqəli bağlayıcılarla əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr üzərində iş aparılır. Müəllimlər onu nəzərə almalıdırlar ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri eyni hüquqlu, müstəqil görünsə də, sintaktik-semantik bütövlük təşkil edir ki, burada tərkib hissələr bir-birindən qarşılıqlı surətdə asılıdır.

Bu asılılıq isə müxtəlif məna əlaqələrində özünü əks etdirir.

Tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin bərabərhüquqlu olmaması, onlar arasındakı asılılığın birtərəfliyi, komponentlərin bağlanması tabeəddi bağlayıcılardan və in-

tonasiyadan istifadə olunması xarakterik xüsusiyyətlərdir. Budaq cümlədə zaman, mübtədə, tamamlıq və zərfliyin baş cümlədəkinə görə müəyyənləşdirilməsi, sualın ona əsasən verilməsi cümlələrin növlərini fərqləndirən başlıca cəhətlərdir. Belə bir nəzəri hazırlığa malik olmadan III–IV siniflərdə mürəkkəb cümlə haqqında praktik iş aparmaq, şagirdləri bu barədə sadə bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq qeyri-mümkündür.

Tədqiqatlar göstərir ki, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin ümumi və xüsusi cəhətlərini nəzərə alaraq, IV sinifdə mürəkkəb cümlənin tədrisi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- mürəkkəb cümlənin tədrisinin praktik xarakter daşması;
- mürəkkəb cümlənin sadə cümlələrin məna və intonasiya cəhətdən birləşməsindən yaranmasını nəzərə alaraq, onun tədrisində intonasiya üzrə işin əsas götürülməsi;
- mürəkkəb cümlənin tədrisində durğu işarələrinin düzgün işlədilməsinin təmin olunması;
- mürəkkəb cümlənin qrammatik və quruluşca təhlilinə xüsusi yer verilməsi, eyni zamanda onun iki və daha artıq qrammatik əsasla malik olmasının müəyyənləşdirilməsi;
- mürəkkəb cümlənin tədrisinin nitq inkişafı istiqamətində aparılması.

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsinə müəyyən tələblər verilir:

- Şagirdlərə yalnız iki sadə cümlənin birləşməsindən yaranan mürəkkəb cümlələr təqdim olunmalıdır.
- Mürəkkəb cümlələr üzərində iş şagirdlərin sadə cümlələr haqqındakı biliklərinə istinadən, müqayisəli aparılmalıdır.
- Mürəkkəb cümlə şagirdlərə sadə cümlənin inkişaf etmiş forması kimi təqdim olunmalıdır.
- Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki komponentlərin sintaktik cəhətdən əlaqələndirilməsi şagirdlərə sadə cümlədə sözlərin əlaqələndirilməsinə xas olan qanunauyğunluq əsasında izah edilməlidir.

III–IV siniflərdə mürəkkəb cümlələr üzərində işin belə təşkili şagirdlərin qrammatikadan aldıkları bilikləri dərinləşdirməklə, bütövlükdə dili şüurlu mənimsəməyə geniş imkanlar yaradır, onun məntiqini, qrammatik əlaqələr sistemini, nitq təcrübəsində müxtəlif formalarda tətbiqini aydınlaşdırır.

Bütün bunlar III–IV siniflərdə şagirdlərin aşağıdakı biliklərə yiyələnmələrini təmin edir:

- Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin (bağlayıcısız, bağlayıcılı) birləşməsindən yaranır. Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrin arasında, bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrdə **ki** bağlayıcısından sonra, **amma, ancaq, lakin, çünki** bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Sadə cümlələri bir-birinə bağlayan **və** bağlayıcının işləndiyi mürəkkəb cümlələrdə vergüldən istifadə edilmir.

- Mürəkkəb cümlənin bir ümumi intonasiyası olur.
- Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki hər bir sadə cümlənin öz mübtədası və xəbəri olur.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması şagirdlərin bu sahədə bilikləri mənimsəmələri baxımından çox əhəmiyyətliyətlidir.

ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). (I–XI siniflər). Bakı, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013, oktyabr ayının 24-ü.
3. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: “Nasir”, 2003.
4. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 2005.
5. Müəllim üçün metodik vəsait. (III sinif). Bakı, 2014.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin I–IV sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərslikləri.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin I–XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı, 2002.

ТРУДНОСТИ В СВЯЗИ С ПРЕПОДАВАНИЕМ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

резюме

В статье рассказывается о трудностях в преподавании сложных предложений и о путях их преодоления. Отмечается, что преподавание сложного предложения в начальных классах имеет свои особенности: во-первых, он развивает письменную и вербальную речь учеников, формирует их мышление, способность постигать; увеличивает свою независимость, усиливает применение теоретических знаний из синтаксиса. Это открывает широкие возможности для различия отношений между морфологией и синтаксисом.

DIFFICULTIES IN CONNECTION WITH TEACHING OF COMPLEX PROPOSALS
AND THE WAYS OF THEIR OVERCOMING

summary

The article describes the difficulties in teaching complex sentences and ways to overcome them. It is noted that the teaching of a complex sentence in the primary classes has its own peculiarities: first, it develops the written and verbal speech of the pupils of the third and fourth grades; forms their thinking, ability to play; increases its independence, strengthens the application of theoretical knowledge from the syntax. This opens up wide opportunities for the difference between the relationship between morphology and syntax.

AFORİZMLƏR

İnsanın zəkası verdiyi cavablardan deyil, soruşduğu suallardan da məlum olur.

Şevalye de Levis

Fitri zəka hər hansı təhsili əvəz edə bilər, amma heç bir təhsil fitri zəkani əvəz edə bilməz.

Artur Şopenhauer

Sizə ağılınz hökm edirsə, padşahsınız, vücudunuz hökm edirsə, kölə.

Mark Porsi

Katon

Komaların xarabalıq olduğu yerdə saraylar təhlükəsizlikdə ucala bilməz.

Bencamin Dizraeli

Ağıllı o adamdır ki, sahib olmadığı şeylərə görə kədərlənmiş, sahib olduqlarına görə sevinir.

Demokrit

Var-dövlət yaxşı qulluqçu, lakin pis ağadır.

Frensis Bekon